

Надія КУШИНА

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

У статті автор досліджує основні етапи розвитку етнолінгвістики, починаючи з часів античності аж до сучасних здобутків у цій галузі лінгвістики. Звертається особлива увага на внесок німецької лінгвістичної філософії у розвиток етнолінгвістики (Гердер, Гетель, Гумбольдт). Розглядається також мовна картина світу – ключова проблема етнолінгвістики.

За останні роки поживався інтерес до висвітлення ролі людського чинника в мові, що свідчить про важливий методологічний зсув у сучасній лінгвістиці. Увага лінгвістів перемістилася від нагромадження фактів про природу мовних одиниць, про мову “в собі і для себе”, тобто від лінгвістики “іманентної” до лінгвістики антропологічної, що вивчає мову в тісному зв’язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю [12, 81]. Цим і було зумовлено появу специфічного напрямку в мовознавстві як окремої його галузі – етнолінгвістики, що орієнтує дослідника на розгляд співвідношення і зв’язку мови й культури, мови й народного менталітету, мови й фольклору, їхньої взаємозалежності та взаємодповідності. В етнолінгвістичних дослідженнях на перший план виходить вивчення мови як однієї з найважливіших форм етнічної (племінної, народної, національної) культури, як засобу її визначення й поетичного вираження, зокрема в фольклорі [13, 182]. Для

етнолінгвистичних пошуків у діахронному аспекті, для реконструкції давніх співвідношень мови й етносу, мови й народної культури Н. Толстой пропонує гомогенний ряд “мова, релігія, вірування, звичаї, мистецтво”, бо народна культура – не менш яскравий показник етносу й етнічних утворень, ніж мова [13, 184].

Вияткову роль мови в процесі пізнання зауважили ще античні мислителі. Так, Геракліт Ефеський та Філон Олександрійський вважали логос не тільки засобом передачі думки, а й “вмістилищем” розуму, премудрості. Якщо для Геракліта слово – тільки носій знань, то для Філона воно вже й джерело знань, для виявлення яких він запропонував сукупність конкретних прийомів та методику експлікації тексту – протиставлення буквального його прочитання “мудрому”, “високому”, символічному. Подібне розуміння логосу зустрічається і в індійських Рігведі та Авесті. Далі ідея логосу як засобу пізнання, вмістилища й джерела розуму розробляється у ранньому християнстві (Іван Богослов), її деталізують Климент Олександрійський, Афанасій Великий, Августин і узагальнює Фома Аквінський. Цю загальну концепцію слова, що бере свої витoki з античності, Є. Верещагін і В. Костомаров називають континентною [2, 267, 272, 300, 303] і кладуть її в основу своєї лінгвокраїнознавчої теорії слова. Дальша перспектива розвитку цієї теорії – у вивченні використання мови для фіксування й тим самим збереження наслідків духовного освоєння дійсності не тільки носіями даного етносу, а й іншомовними, зокрема в процесі перекладу чи викладання іноземної мови, що має забезпечити адекватне сприйняття читачем іншомовного художнього твору.

Етнокультурний підхід до мови не новий. Історики мовознавства справедливо виявляють деякі етнолінгвистичні ідеї ще в 18 ст. у німецького філософа, письменника й перекладача Й. Гердера, на думку якого, національні спільноти повинні розглядатися як особливі, своєрідні індивідуальності. У цьому ракурсі національний “дух” як сукупність індивідуальних рис певної історичної спільноти виявляє себе головно в специфіці мови, в її геніальності [18, 59]. Услід за Руссо, Лейбніцом, Гердером і Гегелем етнолінгвисти стали відверто визнавати, що національна мова формується за принципами власного генія, який визначає специфічний спосіб ментальності, світосприйняття, а розвиток

суспільних наук залежить великою мірою від мови, що, за Гердером, визначає межі й контури всього людського пізнання. Проблеми зв'язку між мовою й культурою почали досліджуватися з найрізноманітніших точок зору в різних галузях гуманітарних наук, лінгвістичної філософії та етнопсихолінгвістики, зокрема в теорії лінгвістичного релятивізму (гіпотеза Сепіра-Ворфа) й теорії універсалізму (генеративно-трансформаційна граматики Н.Хомського та структурна антропологія К.Леві-Стросса). Ці концепції домінуючої ролі індивідуального розуму як зв'язку між мовою й суспільством виявляють важливу роль мови в пізнавальному процесі, але в їхніх рамках, де мова й культура зведені до індивідуального виміру, неможливо відповісти на питання про характер зв'язків між мовою й соціальними, національними чи етнічними групами [19, 13-18]. Щоб побудувати надійну базу етнолінгвістичних студій, необхідно враховувати й інші виміри: соціально-вартісний і функціонально-прагматичний.

Основою етнолінгвістичних студій була лінгвістична філософія, що підкреслювала єдність мови й думки та сформулювала й досі актуальну ідею соціальної природи мови. Традиція соціального характеру мови (Гердер, Гегель, Гумбольдт), порвавши з класичним раціоналізмом й емпіризмом, базується на припущенні, хоча й по-різному сформульованому, що поняття, які охоплюють колективні явища, головним чином пов'язані з поняттями індивідуальними. Такі колективні поняття, як поняття *духу* (Geist), *народного духу* чи *духу нації* (Volksggeist) знайшли обґрунтоване висвітлення в етнопсихології, зокрема німецькій [20, 52], яка, на думку Л.Крживицького, переклала поняття й методи метафізичної психології, що досліджує індивідуальну душу, у сферу досліджень духовного життя народу [10, 6]. Людина бере участь у різних формах "спільного духу", і її мова, мислення є соціальним явищем. Це головна причина того, що будь-який індивід має соціальний характер, а індивідуальний розум є соціальною сутністю [18, 61-61]. Це підтверджується тезою В.Гумбольдта про суспільний характер індивідуального мислення, яку розвинув О.Потебня для обґрунтування залежності поняття від слова: "Мова – необхідна умова думки окремої особи навіть у повнім усамітненні, тому що поняття утворюються за допомогою слова" [11, 57]. Для обох етнолінгвістів мова – особлива

форма людської діяльності, не її продукт, а безпосередня діяльність духу, намагання перетворити звук у вираження думки. Як посередник у процесі розуміння, знаряддя думок і почуттів, мова дає їм вираження й сама виражає почуття, спонукає через отриманий образ думки до нових думок і їх поєднань і тому вимагає дії духу, який залишає своє відображення у словах [5, 378]. На відміну від В.Гумбольдта, О.Потебню цікавить психологічний аспект слова, тобто встановлення самого способу, за допомогою якого “членороздільний звук” набуває характеру мовної одиниці, що має певний зміст.

Гумбольдтову ідею самобутності мови, що яскраво проявляється в способі найменування, сприйняли й інші представники етнопсихологічного напрямку – Г.Штайнталь і В.Вундт, лінгвістичні концепції яких ще більше зорієнтовані на опис психологічних механізмів володіння мовою. Виділивши у змісті слова два конструктивних моменти – значення і уявлення, у метафоричному переносі етнопсихологи бачили складний акт мислення, в якому нове значення створюється на основі старого, із складу якого виділяється ознака, яка опосередковує перехід до нового й виступає як його представник. Виконавши свою словотворчу функцію, ця ознака може зберігатися як символ чи “поетичність” мовних засобів, а може стертися зовсім, як у словах *рука*, *яблуко* тощо. І тоді залишається лише значення, яке, за Штайнталем, стає чистим поняттям [8, 88]. Для Г.Штайнтала мова – вираження самосвідомості й світогляду духу цілого народу, подібно до того, як мова індивіда – вираження й мірило індивідуального духу [1, 371].

Аналогічні думки висловив В.Вундт, який вважав, що в мові, міфах і звичаях повторюються, ніби на вищому ступені розвитку, ті ж елементи, з яких складаються наявні стани індивідуальної свідомості. Однак духовна взаємодія індивідів, із спільних уявлень і захоплень яких складається дух народу, привносить нові умови, які й заставляють народний дух проявлятися в двох різних напрямках, що співвідносяться між собою, приблизно, як форма й матерія у мові й міфах. Мова дає духовному змісту життя ту зовнішню форму, яка вперше уможливує їй стати спільним здобутком. Еволюція міфологічних уявлень дає зразок для аналізу творинь індивідуальної фантазії, а історія звичаїв пояснює розвиток індивідуальних мотивів волі” [3, 28-33]. Хоча центральне місце

в теорії В.Вундта посіла загальна концепція мови як психофізичної діяльності людини, значно ціннішими виявилися в його працях дослідження первісного світосприймання, описи виникнення, розвитку й диференціації міфологічних уявлень навіть у близьких народів.

Вагомий внесок у розвиток цих ідей, континентальної теорії слова, як і проєкт створення етнолінгвістики, належать В.Гумбольдту, який уперше сформулював науково-філософську проблему існування особливого мовного світогляду і теоретичну ідею про конститутивний характер мови, що визначає сутність людини, виявляє силу, яка робить людину людиною. З цієї тези випливає, що, по-перше, пізнати людину неможливо без мови, а, по-друге, – зрозуміти і пояснити природу мови можна лише виходячи з людини та її світу [12, 8]. Тому для В.Гумбольдта головними гносеологічними й кумулятивними функціями мови, а мова – не просто засіб для розуміння народу, не просто відбиток його ідей, а єдина духовна енергія народу, чудовим способом втілена в певних звуках, через взаємозв'язок яких вона зрозуміла всім мовцям і збуджує в них приблизно однакову енергію. Мови – своєрідні ієрогліфи, в яких людина втілює світ і свої уявлення. Через різноманітність мов для нас відкривається багатство світу й багатогранність того, що ми пізнаємо в ньому, і людське буття стає для нас ширшим, бо мови в чітких і дійових рисах подають нам різні способи мислення й сприйняття. Тим-то й слова однієї мови містять більше раціонального відображення понять, іншої – більше чуттєвої образності, а ще іншої – більше духовності, витонченості, надлишку фантазії.

Оскільки мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу, В.Гумбольдт знаходить у ній “сплав споконвічного мовного характеру з тим, що сприйнято мовою від характеру нації” [5, 373]. На його думку, мова – зовнішній вияв народності, її духу, а відмінності між мовами – це щось більше, ніж просто знакові відмінності: різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання й почуття є дійсно різними світобаченнями [5, 370]. На мову впливає також і те, якого типу предмети й почуття були характерні для даного народу загалом або супроводжували його на ранніх етапах його існування, коли мова тільки набувала своєї первісної форми [5, 379]. Беручи до уваги настанови Гумбольдта вивчати народи в їхній своєрідності, вивчати їхню діяльність, характер народу в усіх його

незалежних від мови виявах, складові частини їхніх мов, особливості її характер, який можуть мати мови, можна виявити тонку, але глибоку спорідненість між різними видами духовної діяльності й своєрідністю кожної мови. В.Гумбольдт постійно наголошує на тому, що мова, в якій фіксується певний світогляд, відображаючи духовні якості її носія, всіма якнайтоншими фібрами своїх коренів пов'язана з народним духом, і чим сумірніше останній діє на мову, тим закономірніший і багатший її розвиток. Оскільки вчений уперше в історії розвитку знань про мову зміг побудувати досить чітку лінгвістичну систему, що відображає внутрішню будову мови, її зв'язки з розумовим і духовним життям народу та його культурою, і вказати різним поколінням своїх учнів основні шляхи наукового мислення й проникнення у надзвичайно складні механізми мовної, інтелектуально-духовної й культурно-історичної діяльності людини, його можна вважати патріархом етнолінгвістики, хоч її основоположником вважають Е.Сепіра [16, 8; 17, 187].

Ідеї В.Гумбольдта мали великий вплив на весь наступний розвиток етнолінгвістичної теорії, в тому числі й на Е.Сепіра, який вперше сформулював ідеї ізоморфізму мови й культури, впливу мовної культури на сприйняття дійсності, що знайшли подальший розвиток у працях К.Клоукхона, Д.Гаймса й ін. Найяскравіше сформулював Е.Сепір і Гумбольдтові ідеї духу народу, втіленого в мові, та її специфічної ролі у створенні людиною мовної картини світу, виявленої ще на початку XIX ст. Гумбольдтова внутрішня форма мови фактично стала основою вчення про мовну модель світу, яке в XX ст. розвинули Е.Сепір, В.Ворф, Й.Трір, М.Гайдеггер, Л.Вітгенштайн й ін. Та якщо В.Гумбольдт орієнтувався на використання даних історії, антропології, філософії й психології, то німецькі етнолінгвісти вийшли на мовну картину світу через структурно-семантичний і парадигматичний аналіз певних предметно-тематичних груп лексики "за полями". Неогумбольдтіанцям, зокрема Л.Вайсгерберу, властиве намагання заглибитися в "дух" мови, що визначає духовне формування, культурну творчість й історію народу, щоб на основі дослідження семантичних лексичних полів визначити її національний характер.

Певним узагальненням експлікацією висловлених філософами й лінгвістами думок стосовно самотності, національно-суб'єктивного

характеру мови, зокрема у плані її “духовної” організації як “оселі буття духу” (М.Гайдеггер), її семантичної (пізнавально-інформаційної) суті, є теорія “лінгвістичної відносності”. У її рамках Б.Ворф розвинув Сепірову гіпотезу про залежність мислення, світосприймання, світобачення, поведінки та розуміння діяльності людей від прийнятих форм слововживання, від природи і характеру мови, яка по-своєму сегментує континуум довкілля і детермінує культуру певного етносу, його мислення, сприймання й ширше – картину світу.

Оскільки різні знакові системи по-різному моделюють світ і мають різну моделюючу властивість, остільки по-різному моделюють світ і різні мови, що безпосередньо пов’язано зі своєрідністю мовної картини світу. Поняття мовної картини світу – фундаментальне питання, що виражає специфіку людини, її буття, взаємин зі світом, найважливіші умови її існування у світі. Картину світу більшість дослідників розуміють як “глобальний образ світу, який лежить в основі світобачення людини, що репрезентує суттєві якості світу в розумінні його носіїв і є результатом духовної активності людини” [12, 26]. Як лінгвістичний термін його використовувала О.Фрейденберг [14, 568] ще в 20-ті роки. У 40-их роках в етнографічному дослідженні про дуальну організацію суспільства [7, 106] було порушено питання про визначення “готового” графарету, який застосовувався людиною при класифікації і моделюванні світу. Починаючи з 60-их років, проблема картини світу розглядається у рамках семіотики при вивченні первинних моделюючих систем (мови) і вторинних – міфу, релігії, фольклору, поезії, прози, кіно, живопису, архітектури.

У наступних дослідженнях модель світу використовується в ширшому гносеологічному і загальнонауковому розумінні як смисловий заміник модельованого об’єкту. Модель світу визначається уже як “сітка координат”, за допомогою якої люди сприймають дійсність і будують образ світу, що відповідає їхній свідомості [6, 15-16]. Мовна картина світу подається через універсальні структури, які охоплюють лексику всю сукупність відомого людям про позамовну й мовну дійсність (праці Ю.Степанова, В.Морковкіна, Б.Половнікова, Т.Усатенко й ін.). Виділяють загальнонародську та етнічні мовні картини світу такі дослідники як Т.Цив’ян і Г.Гачев [15; 58]. При зіставленні

етнічних картин світу порівнюють знакові системи, якими описуються мовні моделі шляхом локального накладання одного образу світу на інший. Щоб таке зіставлення було об'єктивнішим, на думку Г.Гачева, потрібно враховувати три точки опори: архаїку, класику і сучасність. Адже тільки сучасний стан того чи іншого народу і його культури не може бути вирішальною опорою при дослідженні його національного образу світу, а лише рух думки по цій орбіті може дати певну гарантію того, що ми не прийнемо за істотні риси національного світорозуміння те, що йому чуже чи випадкове [4, 50].

Національне в народі – це водночас і ґрунт і підсумок його історичного розвитку. Щоб докопатися до національного, вчений радить занурюватися в архаїку, “доісторичну” епоху народів. Та що глибше занурюєшся в давнину народів і їхніх світоглядів, то більше ізоморфізму виявляєш: подібні знаряддя праці, аналогічні виробничі системи відносин, однакові міфи про походження неба, землі, сонця, людини, тому й образи світу тут більше загальнолюдські, універсальні, ніж національні. Вони виявляють, як у давній свідомості відбулося мислення перенесення суспільних відносин на природу, особистісного буття на світ.

Отже, сформульована лінгвістичною філософією і обґрунтована дослідженнями етнопсихологів та етнолінгвістів думка про існування особливого мовного світогляду допомагає виявити специфічну роль мови у створенні людиною мовної картини світу. Тепер уже можна вважати загальноновизнаним, що різні мови моделюють світ по-різному, залежно від етнічних своєрідностей, які необхідно враховувати у міжнародному спілкуванні

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
2. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов / Пер. с нем. Н. Самсонова. – М.: Космос, 1912. – 132 с.

4. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Общие вопросы. Русский, болгарский, киргизский, грузинский, армянский. – М.: Сов. писатель, 1988. – 448 с.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
7. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М.: Наука, 1964. – 328 с.
8. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.: Л.: Наука, 1965. – 112 с.
9. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – 383 с.
10. Крживицкий Л. Психические расы: Опыт психологии народов / Пер. с польск. Р.В.Крживицкой. – М.: Изд-во "XX век", 1902. – 227 с.
11. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
12. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
13. Толстой Н.И. О предмета этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Арёальное исследование в языкознании и этнографии (Язык и этнос). – Л.: Наука, 1983. – С. 181-190.
14. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – 605 с.
15. Швейцер А.Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. – Л.: Наука, 1971. – 102 с.
16. Швейцер А.Д. Некоторые аспекты проблемы "язык и культура" в освещении зарубежных лингвистов и социолингвистов // Национальный язык и национальная культура. – М.: Наука, 1978. – С. 143-160.
17. Юслер М. Социолінгвістика. – К.: Вища школа, 1987. – 200 с.
18. Kelemen J. Culture and the social nature of language // Philosophy and culture: Studies from Hungary. – Budapest: Akademiai Kiado, 1983. – P. 59-71.
19. Rokicki J. Language as a social value in the relationship between language and society // Language and nation: Material from a symposium ed. by W.Miodunka. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – P. 13-31.

20. Wundt W. Sprachwissenschaft und Völkerpsychologie // Ausgewählte psychologische Schriften, Lebhandlungen, Aufsätze, Reden. – Leipzig: Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, 1983. – S. 545-559.

Надежда Кушина. К вопросу о генезисе этнолингвистики. В статье автор исследует основные этапы развития этнолингвистики, начиная с античности и до современных достижений в этой отрасли лингвистики. Обращается особое внимание на вклад немецкой лингвистической философии в развитие этнолингвистики (Гердер, Гегель, Гумбольдт). Рассматривается также языковая картина мира – ключевая проблема этнолингвистики.

Nadia Kushyna. Some items of ethnolinguistics genesis. In the article the author studies the main stages of development of ethnolinguistics beginning with the antiquity up to modern researches in this branch of linguistics. Special attention is paid to the contribution of German linguistic philosophy to the development of ethnolinguistics (Herder, Hegel, Humboldt). The author also deals with linguistic world picture – a key problem of ethnolinguistics.